

ДУТ
НЦИН О

Dadaşova Ülkər Adil qızı50

İRƏQ-TÜRKMƏN LİRİK NÜMUNƏLƏRİNİN POETİK MƏNƏ TUTUMU VƏ ŞUMER MƏNBƏLƏRİ İLƏ SƏSLƏŞMƏSİ

Enişli-yoxuşlu həyat yolu keçən insan yaşadığı situasiyadan duyğulanaraq fikirlərini sözlərin bədii-poetik gücü ilə ifadə etmiş, sonradan bu ifadələr nəsilədən nəslə ötürülərək ədəbi nümunələrdə qəlibləşmiş forma almışdır. Ulu əcdadlarımızın bədii sözün ifadə imkanlarından yararlanaraq ərsiyə gətirdikləri xəzinə əslində öz dövrünün dünyagörüşünü, ətrafı dərk edib onun haqqında olan ilkin təsəvvürlərini, insan və ona kömək edən qüvvələri və s. təqdim etmişdir. “Məhz buna görə də şifahi ədəbiyyatında rast gəlinən hər bir bədii- poetik hadisəni araşdırmaq, xalq simvolikasını, psixoloji paralelizm, qəliblənmiş epitet silsiləsi- bir sözlə, poetik priyom və vasitələri aşkar edərək, bu poetik hadisələri doğuran dövr və vəziyyəti bərpa etmək əhəmiyyətli məsələlərdəndir”. (1. 163)

İlkin təsəvvürlərdən xəbər verən poetik bədii nümunələrdə o biri dünyanın zülmətlər mərkəzi olduğu, Bilqamısın bu qaranlıq dünyadan keçmək üçün əlinə işıq saçan əşya götürdüyü təsvir olunmuşdur. “Bilqamıs - Bəşəriyyətin ümumi

eposudur” əsərində o biri dünyaya getmək istəyən Bilqamis o dünyaya gedən yolda –dağda qapı ağzında gözətçilik eyləyən əqrəb-adamla rastlaşır və onların danışığını nəzərdən keçirsək, ümumtürk xalqların ölü və ruh; “ocaq və dağ” sözlərinin bugünkü dilimizdə işlənmə məna yükünü, o biri dünya ilə bağlı təsəvvürləri, inanc mənbələrinin ilkin yaranma istiqamətlərinin başlanğıcını görmək olar.

İşıq üzü görünmür,
hakimdir qaranlıqlar.
Günəş doğandan sonra
qapını bağlayırlar,
Günəş batana kimi
belə də saxlayırlar.
Qaranlıq düşən zaman
qapıları açırlar
Mələklər ordan yalnız
Şamaşı çıxarırlar.
O bütün diriləri
qarşılıyır od ilə,
Oda qarşı bir tədbir.(5.109)

Bədii-poetik nümunəmizdə o biri dünya ilə bağlı bir neçə nüanslar diqqətə çatdırılmışdır. Qaranlığın höküm sürdüyü bir dünyadan, günəş çıxınca və batana kimi o biri dünyaya – dağa gedən yolların bağlanması, qaranlıqlar düşən zaman qapıların açılmasından, ora gələnlərin od ilə qarşılansından danışıqlar. Onu da qeyd etmək ki, bütün bunlar İrak-Türkman folklorunda da əks olunmuşdur və həmin detallara diqqət yetirərk müqayisələr aparacağıq.

İlk növbədə, nəzər yetirsək, görürük ki, ilkin dini-mistik təsəvvürlərinin bədii dillə ifadəsi olaraq qaranlıq dünya və işıqlandırma vasitəsinin İrak-Türkman bədii-poetik misralarda oxşar təqdimatlarla verilmişdir. Ulu babalarımız, o cümlədən Bilqamis müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək qaranlıq dünyanı işıqlandırmışlar. ”Bu məqsədlə onlar günəş ziyalarının parıltısını xatırladan qızıl əşyalardan, alovun qırmızı şəfəqlərini təqlid edən qırmızı rəngli daşlardan istifadə edirdilər.” (7. 28.) İrak-Türkman folkloruna daxil olan bu ağının nə dərəcədə şumer mətnləri ilə səsleşdiyinin şahidi oluruz:

Musallanın çim daşı
Yandı üreğimin başı
Bir yoldaşığıgörende
Tökerem gözüm yaşı
Qanşardaputxanavar
Le’liyakutxanavar
Gédirsevişigapar
Ordazülmetxanavar . (8. 66)

Övladını itirmiş ananın dilindən söylənən bu ağıda ölümdən sonrakı dünya haqqında insanların təsəvvürləri ifadə olunmuşdur. Ağır iztirablı anasını yaşayan ana qəlb çırpıntılarını, itkinin acısını acizənə şəkildə çəkir, lakin bir ana olaraq övladının o biri dünyadakı həyatına da düzəm qoşmağı unutmur. “İşıq üzü görünmür, hakimdir qaranlıqlar” misralarının məntiqi davamı olaraq narahat olan ana “Qanşardaputxana var, Leliyakutxana var” deyərək övladına “nabələd yolda” yardımçı olmaq istəmişdir. Qədim şumerlərdə mövcud olan bütələr ilahələr anlamı daşımış, onlara qurbanlar verilmiş, onlara sitayiş edilmişdir. Transformasiyalaşaraq bütələr Türklərin bir sıra mərasimlərinə: yas, yaşla bağlı keçirilən mərasimlərə və s. keçmişdir. “Qanşardaputxana var” deyən ana qarşıda övlərin məskəni, mələklərin idarə etdiyi, dağdan keçərək getdiyi qaranlıq axirət dünyasını nişan vermişdir. “Leliyakutxana var” deyərək günəşi simvolizə edən qırmızı qaşlı daşı yaqudxanadan götürməyi- işıq aparmağı məsləhət bilmiş, səbəbini isə “ Orda zülmetxana var” deyərək bildirmişdir.

“Axşam ölmüş kimsəni səhəri gün basdırırlar” (3.68), “Axşam vaxtı-günəş batdıqdan sonra iş görmək yaxşı sayılmaz”.(6.548), “Axşam vaxtı xoruzun banlamasının pis xəbərə işarə olaraq qəbul edilir”(8. 56), “Yuxunu axşam və ya gecə saatlarında danışıb-danışmamağa diqqət edirlər, əgər danışılarsa,” sebbəhniyyətinə”(sabah niyyətinə)deyilir. (6. 541)və s. axşam və gündüz saatlarının fərqli kontekstində təqdimatı, fikrimizcə, yuxarıdakı şumerlərə məxsus olan mətnə əsaslanaraq onlardan gəlmə bir mifoloji yanaşma kimi qəbul etmək olar və bu mifoloji ideyaların davamını gətirərək deyərək bilərik ki, “Demonoloji təsəvvürlər dairəsində bu dünya ilə o biri - yeraltı dünya arasında münasibətlər ən mühüm yer tutur, yəni hər iki dünya biri-birinə təsir etməkdədir. Yeraltı dünya, ruhlar aləmi qaranlıq bir dünyadır. O biri dünya gücləri məhz gecənin qaranlığında daha fəal olurlar. Günün günorta çağı isə onlar qeybə çəkilmiş kimidir.Demonoloji sistemə daxil olan o biri dünya güclərinin başlıca əlaməti onların, ümumiyyətlə, dönərgə təbiətli olmalarıdır. Guya ölənlər o biri dünyada bu dünyadakının tam əksini təşkil edən situasiyaya düşürlər.” (4. 207)

Nəhayət, “od” və “dağ” sözlərinin mənfi situasiyalarda, adətən, yas, ölümlə bağlı işlənmə məqamlarını poetik nümunələrlə açaq:

Mən getdim, anamqaldı
Odumayanqaldı
Ne dünyadanxeyirgördüm
Ne birnişanamqaldı.(8.68)

Ümumtürk xalqlarında oda önəm verilərək özlərini şəfə qüvvələrdən qorumaq məqsədi ilə işlətmələrinə rəğmən, sözlü leksik-semantik anlam baxımından mənfi auralı vəziyyəti də canlandırmasının kökündə, fikrimizcə, şumerlərdən gələn ilkin təsəvvürlər durur. İki bədii nümunənin eyniləşdirərək müqayisəli nəticəsindən görünür ki, hələ dünyadan doymayan bir gəncin dilindən deyilən ağıda odlandığını və anasının isə bu oddan yandığını bildirir. Bu məqamda şumer mətninə diqqət yetirsək, əqrəb-adam Bilqamisa xüsusi vurğulayır ki, qaranlıq dünyada odla qarşılanaq və buna qarşı tədbirli olmasını bildirir:

Qaranlıq düşən zaman
qapıları açırlar

Mələklər ordan yalnız

Şamaşı çıxarırlar.

O bütün diriləri

qarşılıyır od ilə,

Oda qarşı bir tədbir

varmı ki, səndə belə?" (5.109-110)

Tarixin müəyyən mərhələsində Türk xalqlarında ölənlərin xatırlanması adətində, fikrimizcə, şumerlərin bu mətnindən çıxış edərək yanaşma lazımdır.

Qanad ağlar;

Ox titrər, qanad ağlar,

Ovum yaralı getdi,

Boyandı qana dağlar. (3. 16)

İraq- Türkmanlarına məxsus olan bu bədii-poetik nümunə "Bilqamis - bəşəriyyətin ümumi eposudur" əsərindən gətirdiyimiz yuxarıdakı bədii nümunə ilə nə dərəcə yaxından səsleşdiyi göz önündədir. "Yaralı ovunun" gətirdiyi yerin, yəni ölmə gedən yolun ünvanının "dağ" olması "Boyandı qana dağlar" misrasında təsdiqini tapır. Ümumiyyətlə, bu xoyratdakı əsas mahiyyət son olaraq bir mənalı şəkildə ölmə bildirsə də, lakin misralardakı çoxmənalılıqlar insanda iki düşüncə oyadır: ölmə gedənin əsl mənadı yaralı olması və sözün məcazi anlamından yararlanaraq mübaliğəli şəkildə, hətta qəbirdə də qanın axma ehtimalını təsvir edərək "Boyandı qana dağlar" deyir; yaxud sözün məcazi anlamında ürəyindən yaralı olan, nakam birinin ölməsi və hətta məzarının, yəni dağın belə onun dərdindən qan ağlaması, qana dönməsi ifadə olunmuşdur.

"Dağ" sözünün həqiqi mənasından əlavə, mənfi anlamlı durumu daşımaqla leksik-semantik tutumuna gəldikdə səbəbini açmaq üçün yenə də şumer mətnlərini nəzərdən keçirmək lazım olur. Axirət dünyasına gedən yolun dağa daxil olmaqla baş tutması, fikrimizcə, türk xalqlarında dağ sözünü həqiqi mənasından uzaqlaşdırmışdır və bura gələnlərin odla qarşılınması sonradan dağ sözünə "damğa, qızdırılmış dəmirlə qoyulmuş iz" (2. 511)mənası daşıyan söz olaraq əlavə mənalara qazandırmışdır.

"Dağ" və "qəbir, axirət dünyası" transformativ ad dəyişmələrinin davamını digər nümunədə bir daha görmək olar:

Dağlara düşdü yolum,

Kimsəsizdi sağ-solum.

Kəsildi gəlib-gedən

Mən səni kimnən sorum. (3. 74)

Tarixi əsrlərlə ölçülən Şumerlərin həyatı dərk etmə təsəvvürləri ilə Türk xalqlarından olan İraq- Türkmanlarının ilkin təsəvvürlərinin üst-üstə düşməsi bir daha türklərin uzaq keçmişlə səsleşən ətrafa baxışını təmin edən, ədəbi popetik anlam daşıyan ədəbiyyata, mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Afaq Xürrəmçızı. Azərbaycan mərasim folkloru."Səda" nəşriyyatı, Bakı,2002

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (Dörd cildə), Icild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006

3. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-Türkman cildi), tərtibçilər: Paşayev Q. , d-r Əbdüllətif,Bakı, «Nurlan», 2009.

4. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı: Mütərcim, 2007

5. Göyçəlini. Bilqamis - bəşəriyyətin ümumi eposudur. Bakı, «Elm və təhsil», 2015

6. Najdat Yashar Murad MURAD. İrak Türkmenlərinin folklor inancları ve bu inanclar etrafında oluşun folklor edebiyati unsurlarının incelenmesi. (Doktora tezi), Ankara 2009

7. Rzayev N. Əsərlərin səsi.Bakı, Azər nəşr, 1974

8.Zainab Ayad SAEED. Kerkük Türkmenlərinin geçiş törenləri. (Yüksək lisans tezi), Ankara, 2014

Açar sözlər: ölü, ruh, ocaq və dağ, yaqut

Ключевые слова: мертвец и душа, очаг и гора, рубин.

Key words: dead and spirit; bonfire and mountain, evening and morning, ruby

Poetic semantics of Irak-Turkman lyrical samples
and their Sumer parallels

Summary

Literary works of our folklore, which demonstrate the people's attitude towards the surrounding world and the scope of their thoughts, differ from one-another for their specificities. Based on such specificities, we can divide these literary works into two types: lyrical and epical. To express more exactly, two different genres may be included in one and the same type. But if we focus on a theme, we can run into the same theme, reflecting the folk's setymology and the elements of the folk's initial world outlook, in different types, or even in different genres.

The Literature expressing the life eloquently takes the theme format from the life, and is nourished from the people's world outlook on their daily life and their initial impressions about the surrounding world. From this point of view, archaic genres covering the folk's initial world outlook, i.e. beliefs, prayers and damnations, oaths were not forgotten in our folklore literature, and were mentioned in the lyrical folklore works in different ways.

Семантико-поэтическое составляющее Ирако-Туркманских лирических образцов и их

Шумерские параллели

Резюме

Образцы устной народной литературы, которые являются выражением отношений и круга мыслей народа связанных с окружающим миром, отличаются друг от друга своеобразными особенностями. Опираясь на эти своеобразные особенности можно определить к лирическим или эпическим видам относятся эти образцы, а все более углубившись отличить друг от друга два жанра, входящих в один вид. Но подходить с точки зрения тематики одну и ту же тему,

отражающую в себе народную этимологию, первичное мировоззрение народа, можно встретить в разных видах и даже жанрах.

Литература, образно отображающая жизнь, тематику берет из жизни, из мировоззрения повседневной жизни народа, происходит из их первичных представлений об окружающем мире. С этой точки зрения в устных литературных образцах не остались в стороне охватывающие первичное мировоззрение народа архаичные жанры – поверья, молитвы, заклинания, клятвы, которые в том или ином виде отображены в лирических образцах.

Rəyçi fil.ü.f.d., dos. Ramazanova Afaq